

کشف و تکامل صنعتی سبک‌ساز

سیاوش حق‌جو*
مصطفی میردار رضایی**

چکیده

سبک‌ها در جریان طبیعی تحولات تاریخی تغییر می‌کنند و تکامل می‌یابند. در جریان این جابه‌جایی و تغییر، برخی شاعران نقشی کلیدی و حیاتی ایفا می‌کنند. این شاعران برای رهایی از ابتذال و دوری از سنت‌های ادبی مکرر و مبتذل، به نوجویی می‌پردازند و با تلاش برای ایجاد گسستی میان خود و سنت‌های پیشین، به خلق عناصر نو دست می‌زنند. این هنرمندان یا خود به خلق صنعتی تازه دست می‌یازند، یا صنعتی از اسلوب‌های پیشین را که به چشم دیگران نیامده است برمی‌گزینند و با تکامل آن، به سبک شخصی خود صیغه‌ای خاص می‌بخشند، یا با معرفی آن صنعت به شاعران دیگر سبک خود را می‌پرورند. حافظ نمونه بارز یکی از این هنرمندان است. این جستار می‌کوشد، ضمن تشریح - دوباره - صنعت «استعاره ایهامی کنایه»، به‌منزله صنعتی آمیگی و موجود (به‌صورت ناخودآگاه و نه با علم به قضیه)، در شعر پیش از حافظ، نقش او در کشف جدی و تکمیل این صنعت و استفاده معتدل از آن و نیز انتقال آن به سبک هندی، که اوج به‌کارگیری این صنعت است، نمایان کند.

کلیدواژه‌ها: سبک، صنعت، استعاره ایهامی کنایه، حافظ.

* استادیار دانشگاه مازندران siavashtavasin@yahoo.com

** کارشناس ارشد دانشگاه مازندران mostafamirdar@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۹۴/۳/۲۶ تاریخ پذیرش: ۹۴/۱۱/۲۵

دوفصلنامه زبان و ادبیات فارسی، سال ۲۴، شماره ۸۱، پاییز و زمستان ۱۳۹۵

مقدمه

۱. سبک

سبک «مبهم‌ترین و ذهنی‌ترین مقوله در ادبیات است» (فتوحی، ۱۳۷۹: ۱۴۰) و «علی‌رغم تلاش و کوشش فراوان هنوز تعریفی جامع و مانع از آن عرضه نشده است» (پورنامداریان، ۱۳۸۴-۱۳۸۵: ۲). بوفون (۱۷۰۷-۱۷۸۸م) نویسنده و طبیعی‌دان فرانسوی اعتقاد داشت که سبک شخصیت فرد است و آن را فرایندی فردی و انتقال‌ناپذیر می‌شمرد و تأکید می‌کند که «سبک یعنی خود نویسنده» (میرصادقی، ۱۳۷۶: ۱۲۵). پل کلودل (۱۸۶۸-۱۹۵۵م) سبک را مانند آهنگ صدای هرکس منحصر به فرد می‌دانست (انوشه، ۱۳۷۶: ۷۸۹). بهار، که نخستین کتاب سبک‌شناسی را در زبان فارسی نوشت، معتقد است سبک «در اصطلاح ادبیات عبارت است از روش خاص ادراک و بیان افکار به وسیله ترکیب کلمات و انتخاب الفاظ و طرز تعبیر» (بهار، ۱/۱۳۶۹: د). به‌طور کلی، می‌توان گفت سبک «شیوه بیان خاص نثر یا نظم» (کادن، ۱۹۹۷: ۶۶۳) است که «با شیوه‌های موجود فرق دارد» (فتوحی، ۱۳۷۹: ۱۴۰) و «حاصل نگاه خاص هنرمند به جهان بیرون و درون است که لزوماً در شیوه خاصی از بیان تجلی می‌کند؛ به عبارت دیگر، هر دید ویژه‌ای در زبان ویژه‌ای رخ می‌نماید» (شمیسا، ۱۳۸۰: ۱۵)؛ یعنی نویسنده یا شاعر «آنچه را می‌گوید، چگونه بیان می‌کند» (میرصادقی، ۱۳۷۶: ۱۲۵). از این رو، سبک «همیشه از طریق مقایسه قابل ادراک است» (شفیعی، ۱۳۷۱: ۳۷) و «دو عامل اصلی دارد: «انحراف از نرم» و «بسامد» (همان، شش).

۲. چهارچوب مفهومی

با تغییر سبک، آفریننده اثر «به‌ناچار برای انتقال صور نوین ذهنی خود باید از زبان جدید استفاده کند [...] و به کمک مجاز، تشبیه، استعاره و سمبل خواهد کوشید تا به نحوی دید نوین خود را برای دیگران مجسم کند» (شمیسا، ۱۳۸۰: ۱۶). در حقیقت، شاعران برای فرار و رهایی از ابتذال و دوری از سنت‌های ادبی مبتذل، به نوجویی می‌پردازند و با تلاش برای ایجاد گسستی میان خود و سنت‌های پیشین، به خلق عناصر تازه دست می‌زنند و بر این اساس صنعتی نو می‌آفرینند یا از صناعات موجود در اسلوب‌های گذشته که زیاد بدان توجه نشده است یا به چشم دیگر شاعران نیامده بهره می‌گیرند، یا با معرفی آن صنعت به شاعران دیگر، آن سبک را به ارث می‌گذارند.

مقدمات ظهور و عوامل ایجاد سبک تازه را باید در سبک‌های پیشین و دوره‌های گذشته جست‌وجو کرد. جای شبهه نیست که میان تمام اسلوب‌های ادبی رابطه وجود دارد و هرگز

سبکی مستقلاً نشو و نما نکرده و از تأثیر سبک‌های دیگر به‌خصوص سبک ماقبل محفوظ و برکنار نمانده است (مؤتمن، ۱۳۷۱: ۴۴۲).

اصولاً، سبک‌ها در جریان طبیعی تحولات تاریخی تغییر می‌کنند و تکامل می‌یابند. این تغییر را در شعر فارسی نیز می‌توان دید که:

از زبان با دلالت محدود و محتوای زمینی و درنهایت حکمت‌آمیز خود در سبک خراسانی به زبان با دلالت نامحدود و محتوای عارفانه و آسمانی شعر عراقی کوچ می‌کند؛ به‌همین شکل و به‌مرور زمان از آسمان شعر عارفانه عراقی [...] از نردبان شعر وقوع [...] به سراندیپ شعر سبک هندی داخل می‌گردد (حسینی، ۱۳۶۷: ۱۶).

پس، «ایجاد سبک‌های تازه و شیوه‌های نو برطبق اصول تکامل تدریجی است و ممکن نیست گوینده‌ای بدون هیچ سابقه قبلی، ناگهان به اختراع طرزی خاص و اسلوبی نو موفق شود» (مؤتمن، ۱۳۷۱: ۴۴۲). به‌طور کلی، تمام سبک‌های ایجادشده به‌نوعی وام‌دار و میراث‌خوار سبک‌های پیش از خود هستند.

از سوی دیگر، بحث مسائل فنی است و شناخت و شکافتن ابزار و صنایع سبک‌آفرینی، که شعرای خلاق در طی انتقال و جابه‌جایی طرزها، به‌صورت ناخودآگاه (و از روی نبوغ ذاتی) یا آگاهانه به‌کار می‌گیرند. شناخت و بررسی صناعات مکشوف و مخلوق این شاعران بسیار مهم است؛ زیرا، همان‌طور که گفته شد، یکی از عوامل تمایز سبک‌ها همین صناعات سبک‌آفرین است که در هر سبک، بنابر میزان به‌کارگیری آن عناصر، متفاوت‌اند.

نکته دیگر اینکه، برخی از این صنایع، هیچ‌گاه به‌صورت نظری و فنی در کتاب‌های بلاغی مطرح نشده‌اند یا اسناد بحث‌های مفروض از آنها به‌دست ما نرسیده است. این معضل به‌خصوص برای بررسی شعر سبک عراقی وجود دارد؛ چراکه «کتاب‌های بلاغی ما از قبیل ترجمان‌البلاغه، حدائق‌السحر و المعجم ناظر به ادب سبک خراسانی است و کتاب مهمی که مستند به ادب سبک عراقی باشد تألیف نشده» (شمیسا، ۱۳۸۲: ۲۶۰). نام‌گذاری بسیاری از صناعاتی را که شاعران به‌صورت خودآگاه یا ناخودآگاه به‌کار گرفته‌اند ناقدان و شعرشناسان انجام داده‌اند و در این میان، برخی از صنایع وجود دارند که شاعران از آنها استفاده می‌کرده‌اند، اما از دید ناقدان ادبی و شعرشناسان دور مانده‌اند و بعدها برای آنها نام انتخاب شده است. با وجود این، این شگردهای ادبی از مسیر شعر شاعران در اسلوب‌های مختلف عبور کرده‌اند.

از جمله این عناصر سبک‌ساز «صنایع کنایه‌محور»^۱ هستند. یکی از انواع این صنایع کنایه‌محور «استعاره ایهامی کنایه» است که ردپای آن را می‌توان در سبک خراسانی یافت،

اما اوج خصیصه سبک‌ساختی آن را در سبک هندی می‌توان مشاهده کرد. با وجود این، هیچ نامی از آن در کتاب‌های بلاغی قدیم (و حتی نسبتاً جدید) وجود ندارد. این جستار می‌کوشد ضمن تشریح صنعت «استعاره ایهامی کنایه» به‌منزله صنعتی آمیغی و موجود (و شاید به‌صورت ناخودآگاه و نه با علم به قضیه) در شعر شعرای پیش از حافظ، نقش حافظ را در کشف جدی و تکمیل این صنعت و انتقال آن به سبک هندی نمایان سازد.

۳. پیشینه پژوهش

درباب بررسی صنعت «استعاره ایهامی کنایه» در غزل حافظ (و نقش او در کشف و تکمیل این صنعت)، تا امروز مطالعه مستقلی صورت نگرفته است، اما چند پژوهش به تعریف آن و بحث‌های مبنایی و ساختاری درباره «استعاره ایهامی کنایه» و گاه چند صنعت خویشاوند (نوعاً در سبک هندی) پرداخته‌اند که از این قرارند:

۱. نخستین مطالعه، مقاله «پیشنهاد برافزودن دو فن دیگر بر فنون چهارگانه علم بیان» از سیاوش حق‌جو (۱۳۸۱-۱۳۸۰)؛

۲. پژوهش دیگر، مقاله «طرف وقوع و شگردهای ادبی [ناشناخته]» از همان نویسنده (۱۳۸۹)؛

۳. سومین مقاله نیز با عنوان «سبک هندی و استعاره ایهامی کنایه» از حق‌جو است (۱۳۹۰) که در آن به‌ویژه از این صنعت و چند شگرد ادبی هم‌خانواده آن بحث و ماهیت آنها را در مقایسه با یکدیگر تبیین کرده است؛

۴. پایان‌نامه ابعاد کنایه در غزلیات صائب (۱۳۹۱) به‌کوشش مصطفی میردار رضایی نیز در ادامه پژوهش سیاوش حق‌جو انجام شده است؛

۵. مقاله «کنایه‌پردازی ترکیبی در اشعار وحشی بافقی» (۱۳۹۲) از سیاوش حق‌جو و مسعود اسکندری؛

۶. مقاله «گونه‌ای کنایه آمیغی در غزل صائب» (۱۳۹۳) به‌قلم سیاوش حق‌جو و مصطفی میردار رضایی که در جهت تکمیل و توسعه مباحث مقدم کوشیده است؛

۷. پایان‌نامه بررسی دوگونه کنایه ترکیبی در غزلیات بیدل (۱۳۹۳) به‌کوشش محسن سرمدی.

۴. بیان مسئله

پیش از تشریح صنعت «استعاره ایهامی کنایه»، گفتنی است در بررسی صناعات کنایه‌محور، باید به جنبه آمیغی‌بودن آنها توجه داشت؛ چراکه در این صناعات، کنایه‌ها با

استعاره و ایهام می‌آمیزند و در تشبیه نیز دیده می‌شوند. ترکیبی بودن این صناعات به این جهت است که ممکن است وجهی از آنها بیانی و وجه دیگر بدیعی باشد و نیز دو شگرد بیانی با یکدیگر در آن نقش داشته باشند: برای مثال، «استعاره ایهامی کنایه»، که خود به‌تنهایی از دو فن بلاغی بیان و بدیع بهره می‌گیرد، صنعتی است که «در آن کنایه‌ای با لحاظ صورتی واقعی در پدیده‌ای، بدان عاریت داده می‌شود» (حق جو، ۱۳۹۰: ۲۶۷). در این شیوه، کنایه از ساحت دلالت بسیط - که در آن معنایی دولایه، ولی سنتی دارد - خارج می‌شود و به دنیای تلفیق و ترکیب پا می‌گذارد و معانی جدیدی اخذ می‌کند و تصاویری نو می‌سازد:

۴.۱. تشریح صنعت «استعاره ایهامی کنایه»

این صنعت:

عبارت است از استعاره کردن کنایه‌ای برای چیزی، اما، به‌این‌شکل که [صورتی شبیه (حق جو و میردار، ۱۳۹۳: ۷۱)] صورت واقعی تقریبی یا دقیق آن کنایه، یعنی هیئت لازمی آن، اصالتاً در آن چیز وجود داشته باشد، ولی در عالم واقع، حمل حقیقی مفهوم ملزومی و مراد کنایه بر آن درست نیاید. در این صورت، استعاره به‌قوت خویش باقی خواهد ماند. اگر این صنعت را تجزیه کنیم، به عناصر زیر دست می‌یابیم:

۱. استعاره مکنیه ۲. کنایه ۳. واقعیت ۴. ایهام.

سابقه کاربرد این استعاره به فردوسی می‌رسد [...] فردوسی در وصف هلال ماه از این شگرد ادبی استفاده کرده است:

شبی چون شبه روی شسته به قیر	نه بهرام پیدا نه کیوان نه تیر
دگرگونه آرایشی کرد ماه	بسیج گذر کرد بر پیشگاه
شده تیره اندر سرای درنگ	میان کرده باریک و دل کرده تنگ

توضیح اینکه: اسناد کنایه «میان‌باریکی» به ماه در این بافت، از نوع استعاره است، ولی [شبیه] صورت این کنایه هم، خود به‌طور طبیعی در ماه وجود دارد. در این صورت، از رویارویی دو وجه استعاری و واقعی یک تعبیر در موضوعی واحد، ایهام پدید می‌آید (حق جو، ۱۳۹۰: ۲۵۹-۲۵۸).

این صنعت در شعر دیگر شعرای پیش‌از حافظ نیز حضور دارد. حافظ آن را آگاهانه به‌کار می‌گیرد، برجسته می‌کند و سرانجام به سبک هندی انتقال می‌دهد.^۲ درحقیقت، شاخصه‌بودن و پراکندگی این صنعت به‌صورت بارز در حوزه سبک هندی است؛ زیرا، اسلوب هندی به‌شدت به مضمون‌سازی گرایش دارد و صنعت «استعاره ایهامی کنایه» از ابزار مهم مضمون‌ساز است.

۲.۴. نمونه‌هایی در شعر شاعران پیش‌از حافظ

الف) قاضی منصور فرغانی:

برخیز که برخاست پیاله به یکی پای بنشین که نشسته است صراحی به دو زانو
(نقل از شفیع‌کدکنی، ۱۳۸۷: ۳۴۹)

در این بیت، دو صناعت «استعاره ایهامی کنایه» وجود دارد که یک نمونه آن تحلیل و برای هر دو نمونه، نمودار ارائه می‌شود.

۱. «به دو زانو نشستن» کنایه‌ای است انسانی؛

۲. آن را از طریق استعاره مکنیه به «صراحی» نسبت می‌دهیم؛

۳. صورت واقعی «به دو زانو نشستن» تقریباً در هیئت «صراحی» وجود دارد: شکل ظاهری صراحی.

۴. «به دو زانو نشستن» صراحی به صورت واقعی، هیچ ربطی به مفهوم کنایی آن در قلمرو انسانی ندارد: ملزوم (= ادب ورزیدن) به راستی در صراحی نیست؛

۵. از روبه‌روشدن دو وجه لازمی و ملزومی کنایه، که اولی درباب صراحی حقیقی است و دومی مفهومی است برای آن، ایهام حاصل می‌شود؛

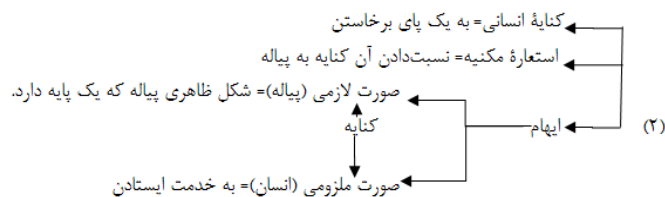
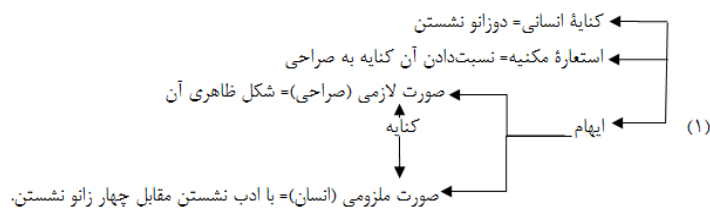
۶. وقتی خواننده با این تصویر مواجه می‌شود، از روبه‌روشدن این دو وجه و درک ایهام لذت می‌برد؛ زیرا می‌بیند که باید مفهومی را برای صراحی خیال کند که خود صراحی، صورت آن را در مفهومی دیگر دارد؛ یعنی شیوه ساخت و شکل ظاهری پایه‌های آن به گونه انسانی است که گویی دو زانو نشسته است.

تحلیل نموداری این بیت

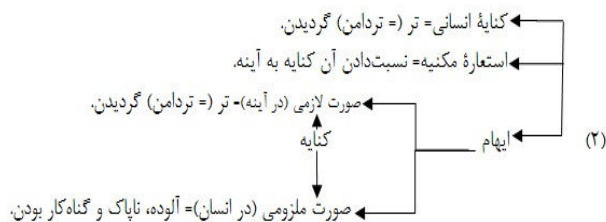
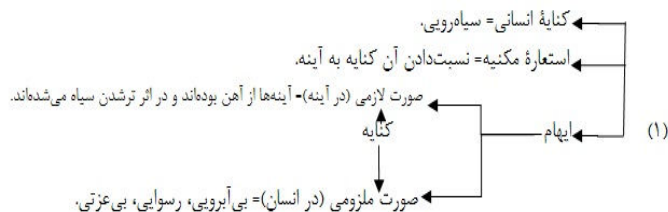
در ادامه این مبحث، جهت پرهیز از درازگویی، نمونه‌ها به صورت نمودار تحلیل می‌شوند:

برخیز که برخاست پیاله به یکی پای بنشین که نشسته است صراحی به دو زانو

در بررسی بیت بالا باید به تلفیقی بودن صناعت موجود در آن توجه کرد و به بررسی ابزار ادبی آن به صورت منفرد نپرداخت؛ یعنی باید توجه داشت بیت هم کنایه دارد، هم استعاره، هم ایهام، و این صناعات از هم جدا نیستند. تلفیق این ابزار، صناعت درهم‌آمیخته و جدیدی پدید آورده است. با تحلیل و تفکیک این صناعت به نمودار ذیل می‌رسیم:

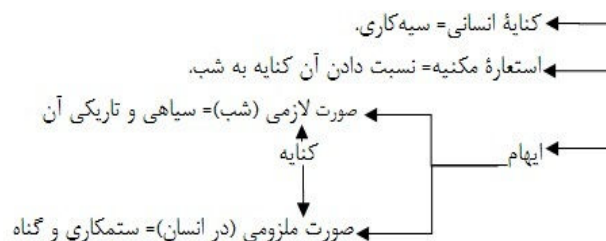
(ب) خاقانی:

در این بیت خاقانی نیز دو صنعت «استعاره ایهامی کنایه» وجود دارد:
 در خدمت تو، تر نتوان آمدن، بدانک گردد سیاه‌روی چو گردد تر آینه
 (خاقانی، ۱۳۷۴: ۱۴۱)

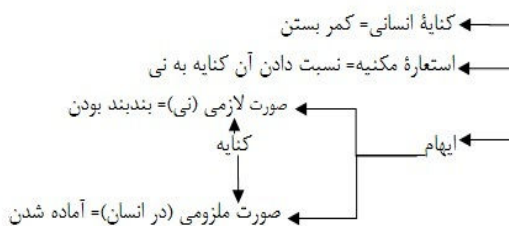
مثالی از هفت‌پیکر نظامی:

در شبی تیره کز سیه‌کاری
کرد با چشم‌ها سیه ماری
(نظامی، ۱۳۸۹: ۱۸۲)

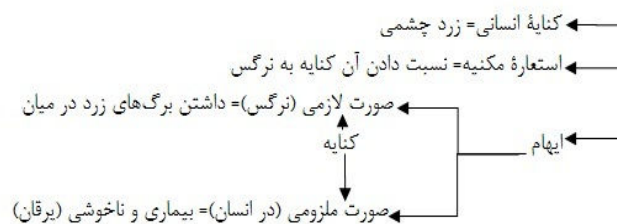
مثالی از انوری:

چنار پنجه گشاده است و نی کمر بسته است
دعا و خدمت دستور و صدر دنیی را
(انوری، ۱۳۸۹: ۶۳)

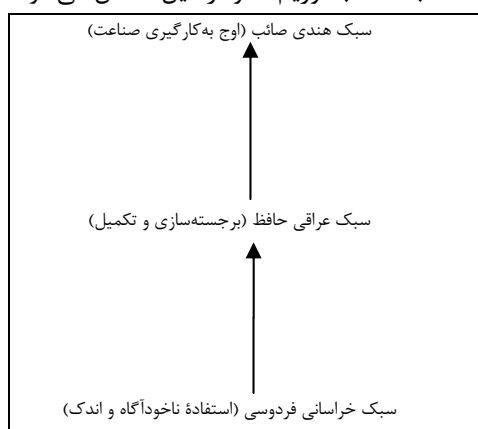
مثالی از مسعود سعد:

پنجه سبز چنار لرزان بود از دعا
دیده نرگس به باغ زرد شد از انتظار
(مسعود سعد، ۱۳۳۹: ۶۴)

۵. «استعارهٔ ایهامی کنایه» در غزلیات حافظ

در شعر شاعران پیش از حافظ این صنعت حضور دارد، اما آن‌چنان‌که این حضور در شعر حافظ برجسته است در اشعار دیگر شاعران نمایان نیست. پیش از بررسی این صنعت در شعر حافظ، ذکر این نکته بایسته است که حضور این صنعت در دیوان خواجه، شاید در قیاس با شاعران سبک هندی و به‌خصوص صائب چندان چشم‌گیر نمی‌نماید، اما البته، در بدنهٔ سبک عراقی و در قیاس با بزرگان این سبک بسیار است. دیگر اینکه، نقش حافظ در تکمیل این صنعت و انتقال آن به سبک هندی انکارناپذیر است و شاعران هندی که اوج به‌کارگیری این صنعت در اسلوب آنها دیده می‌شود، بی‌شک مرهون و مدیون حافظ هستند. با این تعریف، اگر فردوسی را نقطهٔ آغاز به‌کارگیری این صنعت بدانیم و حافظ را نقطهٔ اعتدال و صائب را اوج به‌کارگیری این صنعت به حساب آوریم، نمودار ذیل حاصل می‌شود:

۵.۱. تحلیل چند شعر حافظ

دوش با یاد حریفان به خرابات شدم خم می‌دیدم خون در دل و پا در گل بود
(حافظ، ۱۳۸۹: ۲۰۴)

۱. «خون در دل، و پا در گل بودن» کنایه‌ای است انسانی؛
۲. آن را از طریق استعارهٔ مکنیه به «خم» نسبت می‌دهیم؛
۳. صورت واقعی «خون در دل، و پا در گل بودن» به‌راستی در هیئت «خم» وجود دارد؛
۴. «خون در دل، و پا در گل بودن» خم به‌صورت واقعی، هیچ ربطی به مفهوم کنایی آن در قلمرو انسانی ندارد: ملزوم (رنج‌بردن، و گرفتارشدن) به‌راستی در خم نیست؛
۵. از روبه‌روشدن دو وجه لازمی و ملزومی کنایه، که اولی برای خم جنبهٔ حقیقی دارد و دومی مفهومی است برای آن، ایهام حاصل می‌شود؛

۶. وقتی خواننده با این تصویر مواجه می‌شود، از روبه‌روشدن این دو وجه و درک ایهام لذت می‌برد؛ زیرا می‌بیند که باید مفهومی را برای خم خیال کند که خود خم صورت آن را در مفهومی دیگر دارد.

غلام مردم چشمم که با سیاه‌دلی هزار قطره ببارد چو درد دل شمرم
(همان، ۳۳۰)

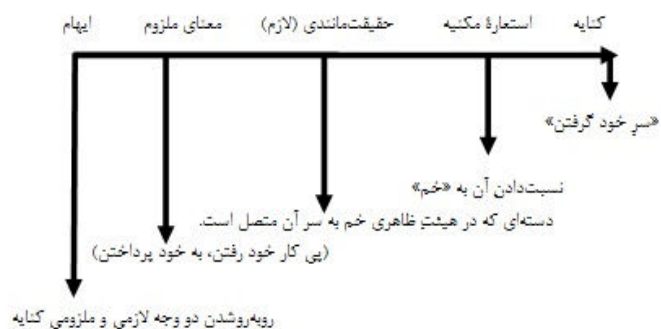
۱. «سیاه‌دل» بودن کنایه‌ای است انسانی؛
۲. آن را از طریق استعارهٔ مکنیه به «چشم» نسبت می‌دهیم؛
۳. صورت واقعی «سیاه‌دل» به‌راستی در هیئت «چشم» وجود دارد؛
۴. «سیاه‌دل» بودن چشم به‌صورت واقعی هیچ ربطی به مفهوم کنایی آن در قلمرو انسانی ندارد: ملزوم (قسی‌القلب و سنگ‌دل‌بودن) به‌راستی در چشم نیست؛
۵. از روبه‌روشدن دو وجه لازمی و ملزومی کنایه، که اولی برای چشم جنبهٔ حقیقی دارد و دومی مفهومی است برای آن، ایهام حاصل می‌شود؛

۶. خواننده وقتی با این تصویر مواجه می‌شود، از روبه‌روشدن این دو وجه و درک ایهام لذت می‌برد؛ زیرا می‌بیند که باید مفهومی را برای چشم خیال کند که خود چشم صورت آن را در مفهومی دیگر دارد.

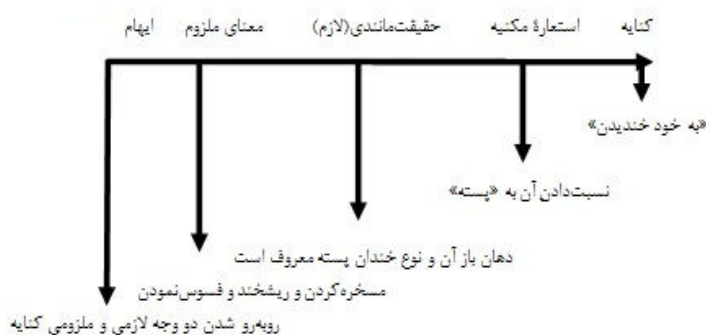
۲.۵. تشریح شاخه‌ای چند بیت

در این شیوه اجزای مختلف صنعت با پیکان تفکیک می‌شود و درنهایت، با تلفیق اجزا، صنعت مزبور شکل می‌گیرد:

ما را ز خیال تو چه پروای شراب است خم گو سر خود گیر که خم‌خانه خراب است
(همان، ۲۹)

جایی که یار ما به شکر خنده دم زند ای پسته کیستی تو خدا را به خود مخند
(حافظ، ۱۳۸۹: ۱۸۰)

۳.۵. جدول کلی استعاره ایهامی کنایه در غزلیات حافظ

در این قسمت، به‌منظور پرهیز از درازگویی و تکرار مکررات، جدولی ارائه شده که نشانی کامل ابیاتی را می‌دهد که دارای صنعت استعاره ایهامی کنایه‌اند. توضیح اینکه، در شعر حافظ حوزه مستعارمنه نوعاً انسان است، ولی حوزه‌های بهره‌گیری او از چیزهایی که مستعارله واقع می‌شوند نیز متنوع است. این حوزه‌های تصویری شامل تصاویر درختان و گیاهان^۳ (=گل، لاله، غنچه، سوسن، درخت، سرو و...)، اشیای بی‌جان (=شمع،^۴ می، کلک، چنگ، خم، صراحی و...)، اعضای بدن (=چشم،^۵ زلف، مردم‌چشم، اشک، روی دوست، مژگان و...)، تصاویر حوزه باد (=باد، صبا، باد خزان و...)، طبیعت (=خورشید، ماه، کوه، سپهر، حباب، سنگ سیه، نی، لعل، یاقوت و...)، جانوران (=بلبل، پروانه، مگس، مور و...)، تصاویری که مستعارله آنها اسم معناست (=فکر، روزگار، دل) و... است.

نشانی ابیات	کنایه	مستعارمنه	مستعارله
(۴/۱۲)	آب بر دیده زدن	انسان	روی دوست
(۵/۲۶۱)	آبستن بودن	انسان	شب (آبستن روز)
(۸/۲۱۹)	آتش برافروختن	انسان	لاله
(۶/۲۶۴)	آتش در جگر داشتن	انسان	جام
(۹/۴۸۶)، (۵/۴۰۸)	آشفته گشتن	انسان	باد، طره
(۷/۲۱۴)	آه و ناله کردن	انسان	مرغ سحر
(۵/۴۴۱)	از پرده برون آمدن	انسان	قطره اشک
(۲/۳۸۸)	از خود بیرون شدن	انسان	غنچه
(۵/۷۵)	از سر چیزی گذاشتن	انسان	نسیم
(۶/۳۸۹)	اشک باریدن	انسان	شمع
(۲/۸۷)	افشا کردن راز	انسان	شمع
(۳/۱۰۱)	انقلاب کردن	انسان	زمانه (روزگار)
(۵/۴۴۴)	با خار نشستن	انسان	گل
(۷/۲۲۱)	باد در سر افتادن	انسان	حباب
(۷/۳۷۰)	بدعهدی	انسان	گل
(۷/۱۱۰)	بدگوهر بودن	انسان	سنگ سیه
(۵/۱۰۱)	بر باد رفتن	انسان	تخت جم
(۵/۴۹۰)	بر زبان آوردن	انسان	شمع
(۷/۵۸)	بریده زبان بودن	انسان	کلک
(۴/۲۸۸)	بکر بودن	انسان	فکر
(۶/۳۴۶)	بلنداختر بودن	انسان	خورشید
(۳/۱۷۵)، (۱/۲۰)	به جوش آمدن	انسان	می، گل
(۸/۲۵)	به خاک نشستن	انسان	تیر
(۷/۱۸۰)	به خود خندیدن	انسان	پیسته
(۷/۱۹۷)	به خون آغشته شدن	انسان	مردم چشم
(۷/۴۸۴)	به هوای کسی برخاستن	انسان	باد
(۱/۲۰۱)، (۶/۲۳۰)، (۵/۳۲۶)، (۱/۳۳۸)، (۵/۴۴۴)، (۵/۴۶۲)	بی‌عش بودن	انسان	شراب، می
(۲/۳۹۴)	بی‌قراری	انسان	زلف
(۶/۲۸۷)	بیمار بودن	انسان	چشم
(۳/۴۳۴)	بیمار بودن	انسان	نسیم
(۷/۲۰۴)	پا در گل بودن	انسان	خم
(۳/۷۳)	پرده‌دری	انسان	اشک
(۲/۴۵۹)	پرده‌نشین بودن	انسان	اشک
(۶/۱۶۱)	پرده‌نشین بودن	انسان	گل
(۲/۲۷۳)، (۱/۷۵)، (۸/۷۰)	پریشان بودن	انسان	زلف
(۲/۳۸۸)	پیراهن دریدن	انسان	غنچه
(۵/۳۲۵)	تردامن بودن	انسان	چشم
(۷/۱۳۹)	ترک سر کردن	انسان	کلک

(۱۰/۱۴۴)	ترک سر کردن	انسان	شمع
(۷/۲۴۰)، (۴/۱۹۵)، (۲/۱۱۲)	تطاؤل نمودن	انسان	گیسو
(۷/۱۷۳)	تعلق داشتن	انسان	درخت
(۷/۳۶۷)	تنگ دل بودن	انسان	غنچه
(۵/۱۱۰)	تیغ برآوردن	انسان	مژگان
(۴/۴۵۰)	جامه دیدن	انسان	گل
(۷/۴۲۷)، (۱/۳۳۰)	جان سپردن	انسان	شمع
(۲/۸۶)	چوانی از سر گرفتن	انسان	شمع سرگرفته
(۱/۱۶۴)	جوان شدن	انسان	عالم (روزگار)
(۷/۲۰۴)	جهان‌پیما بودن	انسان	ماه
(۶/۴۱۰)	چشم و چراغ عالم بودن	انسان	خورشید
(۲/۲۳۷)	خاک در چشم کسی افکندن	انسان	صبا
(۵/۴۶۸)	خام بودن	انسان	شراب
(۱/۲۹)	خراب بودن	انسان	خم‌خانه
(۶/۱۷۵)	خموش آمدن	انسان	سوسن
(۵/۱۲۶)	خمیده قامت بودن	انسان	چنگ
(۳/۱۲۵)، (۷/۱۲۰)، (۴/۵۰)	خندان بودن	انسان	گل
(۵/۲۴۰)			
(۵/۴۴۸)، (۵/۲۹۸)	خندیدن	انسان	جام
(۵/۱۷۰)، (۱۰/۱۴۴)	خنده‌زنان	انسان	شمع
(۶/۱۸۴)			
(۸/۱۳۳)	خوش خرامیدن	انسان	کبک
(۸/۲۰۷)	خوش درخشیدن	انسان	خاتم
(۷/۴۸۹)	خوش نوشتن	انسان	کلک
(۶/۳۴۴)	خون افشان	انسان	آه
(۶/۲۱۱)	خون به کف آوردن	انسان	دل
(۵/۳۳۹)	خون به گردن کسی بودن	انسان	چشم
(۳/۴۳۱)	خون خوردن	انسان	جام
(۷/۲۰۴)	خون در دل بودن	انسان	خم
(۳/۲۷۷)	خون در دل موج زدن	انسان	لعل
(۸/۳۱۷)	خون دل خوردن	انسان	مردمک دیده
(۴/۲۹۵)	داغ برجان و دل نهادن	انسان	لاله
(۵/۱۷۴)	داغ‌دل بودن	انسان	لاله
(۴/۳۱۸)	دامن کسی را گرفتن	انسان	گرد
(۴/۴۳۵)	درازدستی کردن	انسان	زلف
(۴/۴۳۳)	در اضطراب بودن	انسان	پروانه
(۶/۲۶۲)	در پرده سخن گفتن	انسان	چنگ
(۲/۴۰)	در جوش و خروش بودن	انسان	خم
(۱/۵۴)	در خون نشستن	انسان	مردمک چشم
(۲/۸۷)	در زبان گرفتن	انسان	شمع
(۹/۴۰)	در سوز و گداز بودن	انسان	شمع

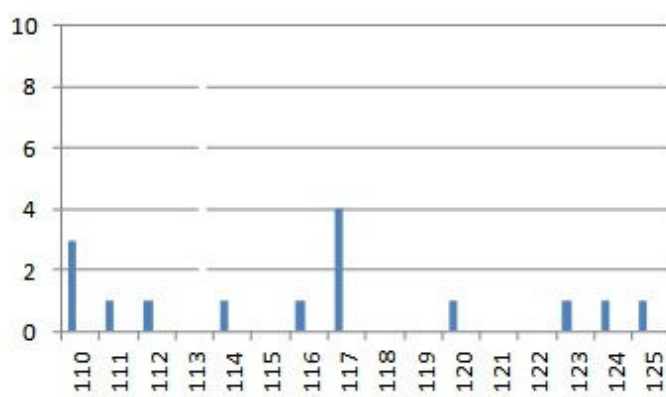
نسیم	انسان	در هوای کسی بودن	(۳/۳۲)
مگس	انسان	دست بر سر زدن	(۸/۲۶۷)
صراحی	انسان	دل خون بودن	(۶/۳۸۶)
باد صبا	انسان	رقصیدن	(۴/۴۹۳)
صبح	انسان	روشن دل بودن	(۴/۲۵۱)
شمع	انسان	روشن شدن	(۴/۱۳۵)
شمع	انسان	زبان بریده بودن	(۸/۱۲۶)
کلک	انسان	زبان بریده بودن	(۷/۱۳۹)
شمع	انسان	زبان درازی	(۵/۴۱۴)
مور	انسان	زبان درازی	(۴/۲۸)
سوسن	انسان	زبان کشیده داشتن	(۳/۴۴۲)، (۵/۲۹۵)
کلک، قلم	انسان	زبانی و بیانی داشتن	(۳/۴۴۰)، (۱۰/۱۲۵)
باد (ورق گل را)	انسان	زبر بی سپردن	(۸/۴۲۹)
لاله	انسان	ساعزگیر	(۴/۳۴۶)
سرو	انسان	سایه بر سر ... انداختن	(۴/۲۶۴)
می	انسان	سالخورده بودن	(۶/۸۸)
شمع	انسان یا حیوان	سر بریده	(۸/۱۲۶)
یاقوت	انسان	سرخ‌رویی	(۱۱/۴۸۹)
خم	انسان	سر خود گرفتن	(۱/۲۹)
سوسن	انسان	سر در پیش افکندن	(۵/۳۰۵)
زلف	انسان	سرکش بودن	(۲/۳۳۰)
سرو	انسان	سرکشی	(۶/۴۴۶)، (۶/۲۱)
کشتی، نقطه	انسان	سرگشته بودن	(۶/۴۴۱)، (۶/۳۷۱)
پروانه (از شمع)	انسان	سوز دل داشتن	(۴/۲۶۰)
مردمک چشم	انسان	سیاه دلی	(۵/۳۳۰)
صبح نخست	انسان	سیه‌روی شدن	(۶/۲۸)
سپهر	انسان	شعبده باز بودن	(۸/۳۴)
چشم	انسان	شوخ بودن	(۲/۹۷)
باد خزان	انسان	غارتگری	(۸/۴۸)
خورشید	انسان	فراز مسند بودن	(۶/۵۳)
چرس	انسان	فریاد برداشتن	(۳/۱)
کیک، جام	انسان	قهقهه کردن	(۴/۲۹۳)، (۹/۲۰۷)
باده (بر سر خم)	انسان	کف زنان	(۹/۲۶۰)
حیاب	انسان	کلاه داری	(۷/۲۲۱)
نی	انسان	کمر بسته بودن	(۱۱/۴۲۹)
کوه	انسان	کمر داشتن	(۴/۲۴)
آفتاب	انسان	گرم‌روی	(۵/۳۱)
نسیم	انسان	گوه گشایی	(۳/۱۴۵)، (۳/۳۲)
صراحی	انسان	گریه کردن	(۵/۱۳۷)
ابر بهار	انسان	گریه کردن	(۷/۱۷۶)
گل	انسان	گوش پهن کردن	(۳/۲۹۱)

چشم	انسان	مست بودن	(۷/۱۱)، (۹/۱۲۴)، (۱۰/۱۴۹)، (۶/۲۱۲)، (۵/۲۱۵)، (۱/۳۳۸)، (۳/۴۴۳)
مرغان چمن	انسان	مست شدن	(۳/۱۷۳)
هوا	انسان	مسیح نفس بودن	(۲/۱۷۵)
چنگ	انسان	مویدن	(۶/۲۶۲)
بلبل	انسان	نالیدن	(۱۰/۳۷)، (۱/۶۶)
چنگ	انسان	نالیدن	(۱۰/۱۰۱)، (۳/۳۹۸)
عشاق (ساز)، دف ونی	انسان	نالیدن	(۲/۲۳۳)، (۲/۲۱۵)
صراحی	انسان	نعره در گلو بستن	(۵/۳۰)
گل	انسان	نقاب افکندن	(۳/۱۸۲)، (۳/۴۳۰)
گل	انسان	نقاب گشودن	(۳/۴۳)
آتش	انسان	نمردن	(۸/۲۲)
تیر	انسان	هوا گرفتن	(۸/۲۵)
مرغ دل	انسان	هواگیر شدن	(۲/۱۱۰)

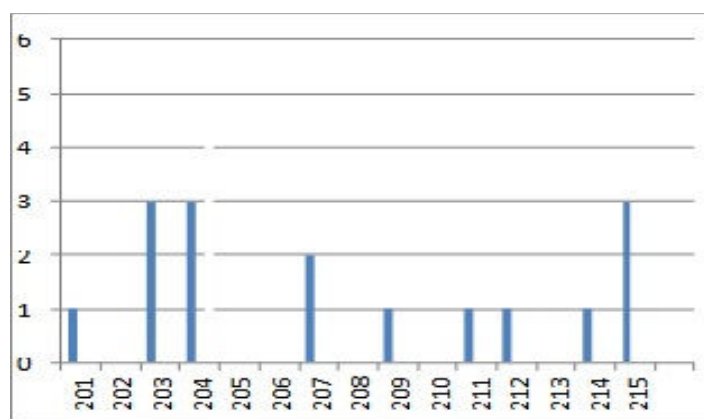
۶. مقایسه به‌کارگیری صنعت «استعاره ایهامی کنایه» بین حافظ و صائب

در این قسمت، برای مقایسه به‌کارگیری این صنعت در اشعار حافظ و صائب به بررسی نموداری سی غزل از دو شاعر پرداخته می‌شود. این نمودار نشان می‌دهد تعداد دفعات استفاده حافظ از این صنعت در هر غزل بین یک تا سه است و درنهایت به چهار می‌رسد، اما در شعر صائب این رقم بین سه تا پنج در نوسان است، که گاه تا نه بار در هر غزل افزایش پیدا می‌کند. جدول ۱، نمودار آماری سی غزل حافظ است که سعی شده از دو قسمت مختلف دیوان انتخاب شود تا پراکنده‌بودن این صنعت در بدنه غزل او نمایان شود. این ارائه در قالب دو نمودار است: نمودار نخست (الف) به بررسی غزل‌های ۱۱۰ تا ۱۲۵ و نمودار دیگر (ب) به بررسی غزل‌های ۲۰۱ تا ۲۱۵ پرداخته است (حق جو و میردار، ۱۳۹۳: ۸۱). در قسمت افقی نمودار، شماره غزل‌ها، و در قسمت عمودی آن تعداد ابیاتی که حاوی صنعت «استعاره ایهامی کنایه» هستند آمده است. جدول ۲، نمودار آماری غزل‌های صائب است در یک نمودار:

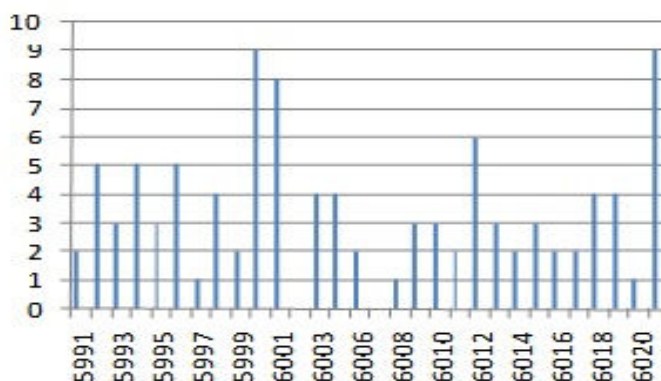
نمودار الف: نمودار آماری صناعت «استعاره ایهامی کنایه» در غزل‌های حافظ

نمودار ب:

نمودار آماری صنعت «استعاره ایهامی کنایه» در غزل‌های صائب

۶. نتیجه‌گیری

۱. صنعت «استعاره ایهامی کنایه» در شعر شاعران پیش‌از حافظ وجود دارد، اما این حضور نه با وفور و بسامد همراه است و نه عمدی و ارادی است، بلکه بیشتر به نظر می‌رسد این صنعت ناخودآگاه در شعر آنان حضور دارد. به‌طور کلی، در شعر شاعران پیش‌از حافظ این صنعت به‌ندرت حضور دارد و این اندک حضور نیز چندان برجسته و نمایان نیست و بسامد بارز و آشکاری ندارد.

۲. نخستین‌بار، حافظ به کشف جدی و به‌کارگیری آگاهانه این صنعت می‌پردازد و در تکامل این صنعت مضمون‌ساز می‌کوشد.

۳. بهره‌گیری حافظ از این صنعت معتدل است، اما همین بهره‌گیری معتدل او از این صنعت، با شاعران پیش‌از او قیاس‌پذیر نیست.

۴. حافظ ضمن کشف و تکمیل این صنعت، عامل معرفی و انتقال آن به شاعران پس‌از خود، به‌خصوص شعرای سبک هندی، است که اوج به‌کارگیری این صنعت در اسلوب آنهاست. درحقیقت، شاخصه‌بودن و پراکندگی این صنعت به‌صورت بارز در حوزه سبک هندی اتفاق می‌افتد؛ زیرا اسلوب هندی به‌شدت به مضمون‌سازی گرایش دارد و صنعت «استعاره ایهامی کنایه» از ابزار مهم مضمون‌ساز است و شاعران سبک هندی این خصیصه مضمون‌ساز را مرهون و مدیون حافظ هستند.

۵. در تقسیم‌بندی کلی می‌توان فردوسی را نقطه آغاز، حافظ را کاشف و معرف و نقطه اعتدال این صنعت و صائب را نقطه اوج بهره‌گیری از این صنعت دانست.

پی‌نوشت

۱. استفاده از کنایه به صورت «استعاره کنایه»، «ایهام کنایی» (حق جو، ۱۳۹۰: ۲۵۷) و «استعاره ایهامی کنایه» (حق جو، ۱۳۸۱: ۴۲۳-۴۲۵)؛ یعنی کنایاتی که توان تلفیق با استعاره، تشبیه و برخورداری از ایهام را دارند، صنایع جدیدی پدید می‌آورد که از آنها با اصطلاح نونهاده صنایع کنایه‌محور یا کنایه‌های آمیغی یاد می‌شود (حق جو و میردار، ۱۳۹۳).
۲. این انتقال در شعر محسوس است، اما در کتاب‌های بلاغی نامحسوس. شاید این جابه‌جایی از طریق احساسی که بین شعرا وجود دارد (چیزی شبیه به توارد) صورت گرفته است.
۳. اسم‌هایی که داخل پرانتزها آمده است به ترتیب اولویت بسامد هستند؛ مثلاً طبق جدول ۳-۵، گل ۹ و لاله ۴ بار تکرار شده است.
۴. گویا شمع پربسامدترین چیزی است که حافظ برای خلق تصاویر مستعاره از آن بهره می‌گیرد و در جدول ۱۳ بار (سویا اینکه در برخی نمونه‌ها چند مرتبه) تکرار شده است.
۵. چشم ۵ مرتبه، و زلف و قطره اشک هر کدام ۴ بار در جدول تکرار شده‌اند.

منابع

- انوری، اوحدالدین (۱۳۶۴) *دیوان انوری*. با مقدمه سعید نفیسی و به‌اهتمام پرویز بابایی. تهران: نگاه. نوشته، حسن (۱۳۷۶) *دانشنامه ادب فارسی*. جلد دوم. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- بهار، محمدتقی (۱۳۶۹) *سبک‌شناسی یا تطور نثر فارسی*. جلد ۱. تهران: امیرکبیر.
- پورنامداریان، تقی و قدرت‌الله طاهری (۱۳۸۴-۱۳۸۵) «نگاهی انتقادی به «جریان‌شناسی» شعر معاصر ایران». *فصلنامه علوم انسانی دانشگاه الزهراء (س)*. سال پانزدهم و شانزدهم. شماره ۵۶-۵۷: ۱-۱۸.
- حافظ، شمس‌الدین محمد (۱۳۸۹) *دیوان غزلیات*. به‌کوشش خلیل خطیب رهبر. چاپ چهل‌ونهم. تهران: صفی‌علی‌شاه.
- حسن‌پورآلاشتی، حسین (۱۳۸۴) *طرز تازه*. تهران: سخن.
- حسینی، حسن (۱۳۶۷) *بیدل، سپهری و سبک هندی*. تهران: سروش.
- حق جو، سیاوش (۱۳۸۱) «پیشنهاد برافزودن دو فن دیگر بر فنون چهارگانه علم بیان». در مجموعه *مقاله‌های نخستین گردهمایی پژوهش‌های زبان و ادب فارسی*. جلد ۱. ۴۱۹-۴۲۷. به‌کوشش محمد دانشگر. تهران: مرکز بین‌المللی تحقیقات زبان و ادبیات فارسی و ایران‌شناسی دانشگاه تربیت مدرس.
- _____ (۱۳۸۹) «طرف وقوع و شگردهای ادبی ناشناخته». *جستارهای ادبی (دانشگاه آزاد واحد تهران شمال)*. سال دوم. شماره ۴ (پیاپی ۸): ۷۹-۹۶.
- _____ (۱۳۹۰) «سبک هندی و استعاره ایهامی کنایه». *سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)*. سال چهارم. شماره ۱: ۲۴۳-۲۶۸.
- _____ و مسعود اسکندری (۱۳۹۲) «کنایه‌پردازی ترکیبی در اشعار وحشی بافقی». ارائه‌شده در *مجموعه مقالات هشتمین همایش انجمن ترویج زبان و ادبیات فارسی*. دانشگاه زنجان.

- _____ و مصطفی میرداریزایی (۱۳۹۳) «گونه‌های کنایه آمیغی در غزل صائب». *فنون ادبی دانشگاه اصفهان*. سال ششم. شماره ۲: ۶۹-۸۴.
- خاقانی، بدیل‌بن علی (۱۳۷۴) *دیوان خاقانی شروانی*. انتخاب و توضیح سید ضیاءالدین سجادی. چاپ سوم. تهران: سخن.
- داد، سیما (۱۳۸۳) *فرهنگ اصطلاحات ادبی*. چاپ دوم. تهران: مروارید.
- سرمدی، محسن (۱۳۹۳) بررسی دوگونه کنایه ترکیبی در غزلیات بیدل. پایان‌نامه دوره کارشناسی‌ارشد دانشگاه مازندران.
- شفیعی‌کدکنی، محمدرضا (۱۳۷۱) *شاعر آینه‌ها*. چاپ سوم. تهران: آگه.
- _____ (۱۳۸۷) *صورخیال در شعر فارسی*. چاپ دوازدهم. تهران: آگه.
- شمیسا، سیروس (۱۳۸۲) *سبک‌شناسی شعر*. چاپ ششم. تهران: فردوسی.
- _____ (۱۳۸۰) *کلیات سبک‌شناسی*. چاپ ششم. تهران: فردوسی.
- عوفی، محمد (۱۳۳۵) *لباب‌الالباب*. از روی چاپ براون و قزوینی با تصحیحات و حواشی سعید نفیسی، تهران: ابن‌سینا.
- فتوحی، محمود (۱۳۷۹) *نقد خیال*. تهران: روزگار.
- فردوسی (۱۹۶۷ م) *شاهنامه*. جلد پنجم. تصحیح متن از رستم علی‌اف. مسکو: آکادمی علوم شوروی.
- مدرس‌رضوی، محمدتقی (۱۳۶۴) *دیوان انوری*. چاپ سوم. تهران: علمی و فرهنگی.
- مسعود، سعدسلیمان (۱۳۳۹) *دیوان*. به تصحیح رشید یاسمی. تهران: پیروز.
- مؤتمن، زین‌العابدین (۱۳۷۱) «نظریه نگارنده راجع به صائب». صائب و سبک هندی در گستره تحقیقات ادبی. به کوشش محمدرسول دریاگشت. تهران: قطره.
- میرصادقی، میمنت (۱۳۷۶) *واژه‌نامه هنر شاعری*. چاپ دوم. تهران: کتاب مهناز.
- نظامی، الیاس‌بن‌یوسف (۱۳۸۹) *هفت‌پیکر*. تصحیح و شرح مجدد از بهروز ثروتیان. تهران: امیرکبیر.
- Cuddon, j.A., (1997) *A Dictionary of literary Terms*, Printed Hamadan, Fannavarar.